

OSMANLI SİYASETNAMELERİNDE REÂYA HUKUKU

Doç. Dr. Abdülkadir ÖZCAN
M.S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi
Öğretim Görevlisi

Arapça, insan topluluğu anlamına gelen raiyye veya raiyyet kelimesinin çoğulu olan reâya tabiri ile, ziraatle uğraşan kimseler, genel anlamda ise Müslüman olsun gayrimüslim (zimmî) olsun, bir hükümdarın idaresi altındaki halk kastedilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda reâya terimi ancak son yüzyıllarda sadece gayri müslimlere inhisar etmiştir.

İslâm devletlerinde reâya hukukunun düzenlenmesi Hazreti Peygamber'in ehl-i zimmet de denilen zimmîlere verdiği ahidnâmelerle başlar. Dört Halife zamanında ve daha sonraki Arap ve Türk-İslâm devletlerinde de aynı şekilde verilen ahidnâmelerle zimmî olmayı kabul eden ülkeler halkına ahidnâmeler verilmesi devam etmiştir. Cizye ve haraç vergileri karşılığında verilen bu ahidnâmelerle zimmîlerin can, mal ve ırz güvenliği devletin teminatı altına alınmış olurdu.

Reâya hukukuna Müslüman Türk devletlerinde de riayet edilmiştir. Büyük Selçuklu devletinin büyük veziri Nizamülmülk'ün çalışmaları ile reâya hukuku yeniden düzene konulmuştur. Bu vezir ünlü **Siyasetnâme'sinde**, reâyanın **mâl-ı hakk** adıyla muayyen bir vergi vermek zorunda olduğunu belirtmişti. İкта sahibi bu vergi dışında halktan bir şey talep edemezdi. Reâya bu hususta zulme maruz kalırsa ıktâ sahiplerinden şikâyete hakkı vardı. Moğol istilâsından sonra Selçuklu reâya hukuku da uygulanamaz olunca, İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud Han yeniden düzenleme yapmış, böylece bir süre çok zor durumda kalan halk tekrar rahat nefes alma imkânına kavuşmuştur.

Osmanlı devletindeki reâya hukukunun gelişip şekillenmesinde işte bu devletlerin önemli etkisi olmuştur. Bu makalede reâya hukukundan ziyade belli başlı Osmanlı siyasetnâmelerindeki reâya ile ilgili kayıtlardan hareketle Osmanlı devletindeki reâyanın statüsü hakkında bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

XVI. yüzyıl ortalarına kadar Müslüman ve gayrimüslim halktan şer'î öşür, cizye ve haraç gibi vergilerden başka zaman zaman zaman *tekâlîf-i örfiyye* olarak ek vergiler de alınırdı. Ancak olağanüstü durumlarda alınan bu örfî vergilerin adedi ve miktarı Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra çok artmıştır. Bu da vergi veren halkı yani reâyayı çok zor durumda bırakmıştır. İşte Osmanlı siyasetnâme veya nasihatnâmelerinin hemen hepsinde, üzerinde en çok durulan konu bu olmuştur. Daha ziyade XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan bu devlet düzenine dair eserlerde reâya hukukunun ihlâlî Osmanlı devletinin çöküş sebeplerinin başında zikredilmiştir. Bu bakımdan konu bu yönüyle de ele alınacaktır.

Aşağıda bu türün en tipik örnekleri seçilmiştir.

Osmanlı siyasetnâmelerinin en eskilerinden birini İdris-i Bitlisî yazmıştır. Akkoyunlu devletinin hizmetinde iken II. Bayezid zamanında elçi olarak İstanbul'a gelen bu zatın padişahın emriyle yazdığı Farsça *Heşt Bihişt* adlı eseri aynı zamanda ilk standart Osmanlı tarihlerindedir ve daha sonraki tarih yazarları üzerinde derin tesirler yapmıştır. Burada bizi ilgilendiren eserinin adı *Kanun-ı Şahensâhî*'dir. Farsça olarak kaleme alınan bu eser çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. Dördüncü bölüm, devlet idaresi için bir *Divan*'ın lüzumuna ve halkın rahatça buraya müracaat edebilmesine, yine halkın kötü kişilerin zararlarından korunmasına dairdir. Beşinci bölüm tamamen ülkenin ve halkın yönetim kurallarına ayrılmıştır. Burada özetle şöyle denilmektedir: «*Padişahlar kendi nefislerine ve halkına kerîm ve cömert olmalıdır. Nefsine düşkün sultanlar ayıplanır, bu da zulüm ve egoistliktir. Kendine cömert olmayan sultanlar da halkına karşı keremsiz olur. Halkın iyi idaresi önemli bir iştir ve zarurettir. Böylece halkın sevgisi kazanılır ve memleket selamet içinde kalır; sultanın da saltanatı uzun ömürlü olur. Halkın nefretine maruz kalan hükümdarlar ise payidar olamaz. Halkı gözetmenin en doğru yolu onlardan güçleri oranında malî vergi alınmasıdır. Halktan aşırı talepte bulunmak ülkenin harap olmasına, onların da perişanlığına yol açar. Aşırı vergi almakla halkı zayıflatmak sultanın gücünün azalmasına sebep olur, bu da devleti zayıflştırır, düşmanı ise güçlendirir. Halk, meyve veren ağaç gibidir, ona ne kadar masraf yapılırsa karşılığı kat kat alınır. Halkın ırz ve namusunu zedelemekten de sakınmalıdır, zira ırza yapılan zulüm, aşırı vergi toplama zulmünden daha şiddetlidir. Birinci zulümde teselli ve sabır mümkün olabilir, ama ırz ve namusa yapılan zulme tahammül olunamaz». Söзlerini sık sık âyet ve hadislerle süsleyen İdris-i Bitlisî şöyle devam etmektedir: «*Hükümdarlar, vezir ve emirlerini de halka zulüm yapmaktan alıkoymalıdır. Ayrıca padişah evlât ve akrabaları da halkı ezmemelidirler. Halktan vergiler belirli zamanlarda, meselâ mahsul mevsimlerinde toplanmalıdır. Böylece onlar hazırlıklı olurlar ve sıkıntıya düşmezler... Her hususta halkın yararı göz önünde tutulmalıdır».*¹*

1. *İdris-i Bidlisî Kanun-ı Şahensâhî*, tercüme: Hasan Tavakkoli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü basılmamış doktora tezi (1974), Tarih Seminer Kitaplığı, nr. 11554, s. 91-101

Osmanlı siyasetnâmelerinin en önemlilerinden biri Kanunî Sultan Süleyman devri veziriazamlarından Lütfi Paşa tarafından yazılmıştır. *Âsafnâme* adını taşıyan bu eserin dördüncü bölümü tamamen reâya hukukuna tahsis edilmiştir. Burada özetle reâyaya kayıtlarının Divanhâne defterlerinde bulundurulmasının gereği; her otuz yılda bir tahrir yani arazi yazımı yapılarak toprak tasarruf edenlerden ölenlerin, hastalananların tespit edilmesi, yeni doğanların yazılmasının lüzumu belirtilmiştir. Bir yerin reâyası zulümden kaçıp başka bir yere gitse, o yerin valisi onları eski yerlerine göndermelidir. Böylece memleketin harap olması önlenmiş olacaktır. Reâyadan sık sık *avarız* vergisi alınmasının iyi bir şey olmadığı; reâyadan sipahi olanların da hısım ve akrabalarını himaye etmesinin doğru olmadığı ifade edilmiştir².

XVII. yüzyılda devlet müesseselerinin bozulmaya başladığı daha bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Buna paralel olarak da devlet teşkilâtıyla ilgili eser telifinde artma olmuştur. Gerileme döneminin de başladığı bu yüz yılın tipik eserlerinde reâya hukuku ile ilgili hükümler aşıdadır.

Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem ilmiye mesleğinde yetişmiş, çeşitli yerlerde müderrislik ve kadılık yapmış olan Hasan Kâfi el-Akhisarî tarafından kaleme alınmıştır. İnsanları dört sınıfa ayıran Hasan Kâfi, üçüncü sınıfta reâyaya yani ziraatle uğraşan halkı ele almıştır. Vazifeleri ekin ekme, bağ ve yemiş yetiştirmek, hayvan beslemek olan ziraatçılara reâyaya ve berâyaya denildiğini belirten müellif, bunların işini, ilim tahsili ve gazâdan sonra en efdal iş olarak nitelemiştir. Reâyaya ve köylülerin cehren savaşa götürülmesini mahzurlu bulan Hasan Kâfi, böyle yapıldığı takdirde ekinler ekilip biçilmeyecek ve ülkede kıtlık başlayacaktır. İnsanlar arasında dengenin sağlanması için her sınıf halk kendi işiyle meşgul olmalıdır. Padişahlar da halka yumuşak davranmalıdır. Vergiler halktan zora baş vurulmadan toplanmalı ve onlara yol güvenliği sağlanmalıdır³.

2. Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, neşreden: Ahmet Uğur, Ankara 1982, s. 27-28.

3. Hasan Kâfi el-Akhisarî, *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*, nşr. Mehmet İpşirli, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı: 10-11, İstanbul 1981, s. 252 ve devamı.

XVII. yüzyılda yazılmış devlet düzenine dair eserlerin en tipiklerinden biri *Kitab-ı Müstetâb*'dir. Müellifi bilinmeyen bu eser 1620 yılı civarında kaleme alınmıştır. İyi bir gözlemci olan meçhul müellif aynı yüzyılda yaşamış ve bu alanda eser yazmış olan Koçi Bey'e ve Kâtip Çelebi'ye kaynaklık etmiştir. Bu eserde de klasik siyasetnâmelerdeki prensibe uyularak «*padişahın kudreti askersiz, asker parasız, para ve hazine reâyasız olamaz, reâya ise ancak adalet sayesinde vergi verébilir*» denilmiştir. Reâyanın askerî sınıfa girmesini bozukluğun başlıca sebebi sayan müellif, böylece askerin kalitesinin düştüğünü, celalîlik türediğini, çiftçilerin de topraklarını bıraktıklarını belirtmiş ve devamla «*reâya da bir çift öküzünü satıp yeniçeri ve sipahi olmuş, isteğine kavuşmuştur. Böylece üretim azalmış, topraklar âyanların eline geçmeye başlamıştır. Mevcut reâyanın ise vergi yükleri arttırılmıştır. Onlar da levent veya eşkıya olmuşlardır*» demiştir. Meçhul müellif eserinde önce bozuklukların sebeplerini saymış, sonra da bunların nasıl düzeltileceğini, alınması gereken tedbirleri zikretmiştir. Padişahın, reâyanın adalet içinde rahatlarını sağlamak zorunda olduğunu belirten müellif sözü yine kanuna riâyetsizlik ile rüşvete getirmiş ve sadrazam olacakların nitelikleri üzerinde durmuş, devamla, «*kanun-ı kadîme uyulmadığından köy, kasaba ve mezraalar harap olmuş, reâya dağılmış, hazine yetmemeye başlamıştır*⁴. Bu arada timar sistemi de bozulmuştur» demiştir. Ayrıca Kanunî döneminin ünlü ve sözünü esirgemez veziriazamı *Asafnâme* müellifi Lütfi Paşa ile ilgili şu anekdotu da nakletmiştir: Bir av sırasında Sultan Süleyman Dimetoka civarında iken orada oturan Lütfi Paşa'yı huzuran çağırır, onun zamanında hazinenin dolu olmadığını, halbuki Rüstem Paşa zamanında -ki o sırada bu zat veziriazamdır- paraları koyacak yer kalmadığını, hattâ Yedikule'ye bile para konulduğunu söyler. Bunun üzerine Lütfi Paşa da meâlen: «*Doğru söylersiniz padişahım, lâkin benim oturduğum bu köy civarında benim sadrazamlığım zamanında dört çift öküz koşanlar şimdi iki çift koşar*

4. *Kitâb-ı Müstetâb*, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1974, s. 20-21, 28 ve devamı.

oldu ve iki çifti olan bir çift bile koşamaz hâle geldi. İstanbul civarında böyle olunca, ülkenin diğer yerleri çiftçilerinin hâli buna kıyas buyurulsun. Padişahım, hazine dedikleri reâyadır. Koyun olmayınca süt olmaz. Benim zamanımda koyun ile kurt yürürdü. Şimdi ise koyun kurda yedirilmeğe başlandı. Eđer durum böyle giderse az zamanda ne Yedikule'de ne de taşrada hazine kalır» demiştir. Bu sözlerden de anlaşılıyor ki, çiftçi sınıfını oluşturan reâyanın bozulması Kanunî Sultan Süleyman zamanında başlamış ve bir daha düzelmemiştir. Rüşvetin yaygınlaşmasından sonra para karşılığı bir yerin kadılığına atanan kimsenin, verdiği meblağı fazlasıyla çıkartmak için reâyaya zulmetmesi de çiftçi sınıfını bozmuş, onlar da celâfilere dua etmeye başlamışlardır. Meçhul müellif reâyanın kul içine karışmasına da karşı çıkmaktadır⁵.

Aynı yüzyılda yazılmış bir başka anonim siyasetnâme *Kitabu mesâlihi'l-müslimîn ve Menâfii'l-mü'minîn*'dir. Bu eserin 24. bölümü Acemi oğlan devşirmesi sırasında reâyaya haksızlık yapılmamasıyla ilgilidir. Rumeli'ye gönderilecek devşirme memurların dindar ve ihtiyarlardan olmasını isteyen müellif, ekâbir arzusuyla rüşvet yiyen gençlerin gönderilmemesini tavsiye etmektedir. Köylü, oğlunu kurtarmak için öküzlerini, bağını veya tarlasını satıp görevliye vermekte, böylece bundan hazinenin de zarar görmekte olduğunu belirtmektedir. Veziriazamların bu işle bizzat ilgilenmelerini söylemekte, sancak beyleri ve kadıların da bunlara nezaret etmesini ifade etmektedir. Devşirme oğlanlarının da yollarda köylere ve köylülere zarar vermemeleri gerektiğini vurgulayan meçhul müellif, bir sonraki bölümde reâyanın koyun vergisi yüzünden incitilmemesi gerektiğini söylemekte ve kışın soğuk veya selden kırılan müslüman veya gayrimüslimlerden eski deftere göre vergi almanın zulüm olduğunu belirtmektedir.

26. bölüm haraççıların reâyaya yaptıkları zulme ayrılmıştır. Gayri müslimlere has haraç vergisi toplayanların çoğu zaman, bir yıl önce

5. Aynı eser, s. 39

sağ olup da yakında ölen zimmîlerden de bu vergiyi almaya kalkalarının sağ kalanları zor durumda bıraktığını belirten müellif, bunun önünün alınmasını söylemektedir. Hattâ bazı köylülerin şeyhülislâma giderek yedi yıldır ölen babalarının haracını verdiklerinden yakınmalarını ilâve etmektedir⁶.

Aynı yüzyılda yazılmış bir başka anonim siyasetnâme olan *Hırzû'l-mülûk*'te de reâyanın Allah'ın birer emaneti olduğu, dualarının alınmasının gereği vurgulanmıştır⁷.

IV. Murad ve Sultan İbrahim'e sunduğu lâyihalarla tanınan Koçi Bey de reâyanın korunmasıyla ilgili sözler söylemiştir. 1582 yılından sonra devletten maaş alan ücretlilerin sayısının artması ve buna bağlı olarak halktan çeşitli ek vergiler alınması onları çok zor durumda bırakmıştır. Reâyanın ezilmesiyle de ülke harap olmuştur. Bu zamanda halkın gördüğü zulüm hiçbir devirde vaki olmamıştır. Reâyanın buna tahammül edemeyeceğini belirten Koçi Bey İslâm ülkelerinde bunun hesabının padişahın sorulacağını ifade etmiştir. Bu konuda eskiden söylenen, küfrün devam edebileceğini, fakat zulmün devam edemeyeceğini sözlerine ilave etmiştir⁸.

Muhtelif konularda yazdığı eserlerle XVII. yüzyıla adamgasını vuran Kâtip Çelebi, ıslahatçı düşüncelerini *Düstûrû'l-amel li-ıslâhi'l-halel* adlı risalesinde toplamıştır. Bu küçük eserinde çeşitli konular yanında reâyanın düştüğü zor duruma da temas etmiştir. Muhtevası göz önüne alındığında *Düstûrû'l-amel*'in bir siyasetnâme olduğu söylenebilir. Kâtip Çelebi toplumu ulema, asker, tüccar ve reâya diye sınıflandırmaktadır. Yine toplumu insan vücuduna benzeten müellif, işi gereği toprakla uğraşan köylü ve halktan ibaret olan reâyayı, mide durumunda

6. *Kitâbu mesâlihi'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn*, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1980, s. 63 ve devamı, 68-72

7. *Hırzû'l-mülûk*, nşr. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar içinde*, Ankara 1988, s. 182

8. *Koçi Bey Risalesi*, nşr. Ali Kemali Aksüt, İstanbul 1939, s. 47-48

olan devlet hazinesine besin değerindeki parayı getiren, sağlayan unsur olarak kabul etmektedir. Bu bakımdan halkı fakirleştirmeyi ve güçsüzleştirmeyi doğru bulmamaktadır. Eski padişahlar reâyayı zalimlerden korumuş, adaletle gönüllerini hoş tutmada özen göstermişlerdir. Köylerden hiç birinin harap olmasına göz yummamışlardır. Kanunî Sultan Süleyman İstanbul'u şenlendirmek için hiçbir kasaba veya köy halkını buraya getirmeyi uygun görmemiştir. Aynı şekilde reâyadan hiç kimsenin ziraat ve çiftçiliği bırakıp şehre göçünü de tasvip etmemiştir. Onun için, Belgrad'ın fethinden sonra bu yörenin sadece gayrimüslim halkını Yedikule civarına yerleştirmişti. Fakat, duraklama döneminde, Celâlîlerin kötülüğünden korkan halk güçsüzleşmiş ve bölgelerini terkederek şehirlerden şehirlere kaçmışlardır. Duraklama dönemini yaşayan Kâtip Çelebi, kendi zamanında bile İstanbul'un çevresinin taşradan göç edenlerle dolu olduğundan, Anadolu'da pek çok köyün harap halde bulunduğundan yakınmaktadır. Bu bozukluğun sebeplerinden birinin halktan alınan ağır vergiler olduğunu belirten müellif, asıl büyük sebebin işlerin ve görevlerin ehline verilmemesi, bütün makamların yüksek fiyatlarla alınıp satılması olduğunu söylemektedir. Bir makamı yüklü bir fiyatla satın alanlar da ilk iş olarak, ödedikleri meblâğı fazlasıyla toplamaya çalışmakta, bir süre sonra o da bir başkasına satmakta, böylece halk sürekli malî baskı altında kalmaktadır.

Reâya fukarası, iki katına çıkarılan vergileri ödeyemeyince, zalimlerin zulmüyle karşılaşmakta, her bakımdan büyük sıkıntı içine düşmektedir. Aklen ve şer'an kötülünen rüşvetin, devlet işlerinin dayanağı olunca, o devletin ve hazinenin halinin ne olacağını okuyucularına bırakan Kâtip Çelebi, bu iğrenç işin gayrimüslim hükümdarlar tarafından bile yasaklandığını belirtmekte ve adının değiştirilerek hazineye yararı olduğunu ileri sürenleri şiddetle tenkit etmektedir. Sonuçta, bir an evvel vergi zulmünden, makam satma âdetinden vaz geçilmesini istemektedir⁹.

9. *Kâtip Çelebi, Düstûrî'l-amel li-islâhi'l-halel, Kavânîn-i Âl-i Osman der-hulâsa-i mezâmîn-i defter-i Divân içinde, İstanbul 1280, s. 124-129*

XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarında yaşamış olan Defterdar Sarı Mehmed Paşa yedi defa Osmanlı maliyesinin başına geçmiş, İmparatorluğun durumunu yakından müşahede etmiş bir kişidir. Görüşlerini siyasetnâme türünün son tipik örneklerinden sayılan *Nesâ-yihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* adlı eserinde dile getirmiştir. Gerileme dönemine girerken pek önemli görevler yapmış olan bu devlet adamı dokuz bölümlü bu eserinde reâyaya da ayrı bir bölüm ayırmıştır.

«Reâyanın durumu, zulmün ve gariplerinin siteminin zararları» başlığı altında özetle şunları söylemiştir: Zulümden ve zalime yardımcı olmaktan sakınıp, mazlumun ve gariplerin dualarını almak lâzımdır. Reâyaya fukarası yeni yeni vergilerle rencide ve ona eziyet edilmemelidir. Reâyaya fukarasından tahammüllerini aşkın mal toplamayı bir evin temelinden toprak alıp yüzeyine sarf etmeye benzeten Mehmed Paşa böylece binanın daha çabuk ve büsbütün yıkılıp harap olacağını belirtmektedir. Onun için reâyaya kötü ve uydurma âdetlerle sıkıştırılıp canından bezdirilmemeli, haksızlıklar kaldırılarak halk korunup gözetilmeli, vergi veren halkın nizam ve intizamıyla yolcuların can ve mal güvenliğiyle ilgilenilmeli, böylece ülkenin şen ve âbâdan olması sağlanmalıdır.

Toprakta çalışan çiftçiye, vergi veren halka *velinimet efendimiz* denilmesinin uygun olacağını belirten Sarı Mehmed Paşa, bununla ilgili olarak, Onuncu Osmanlı Padişahı Kanunî Sultan Süleyman'la ilgili aşağıdaki anekdotu nakletmektedir: Bu hükümdâr bir gün meclislerinde has yakınlarına, âlemin velinimeti kimdir? diye sorar. Orada bulunanların hepsi bir ağızdan: Padişahımız sultanımız efendimizdir, deyince, Sultan Süleyman kabul etmeyip: *Gerçek velinimet reâyadır, onlar ziraat ve çiftçilik işlerinde huzuru ve rahatı kendilerine haram ederek, yetiştirdikleri nimetlerle bizi doyururlar*, diye cevap vermiştir. İşte bu yönden de reâyanın korunması Osmanlı devletinin en önemli ve gerekli işlerindedir. Reâyanın zalimlerin zulmünden korunmasını dinimiz de emretmektedir.

Reâyanın, askerî zümreye katılmasını da istemeyen müellif ata ve dededen sipahizade olmayanların sipahi yazılmasının, düzeni bozacağını, böyle yapılırsa vergi veren halkın azalacağını, bunun sonucunda da devlet gelirlerinin eksileceğini, dolayısıyla devlet teşkilâtının bozulacağını ifade etmektedir. Halkın, Allah'ın emaneti olduğunu belirten Mehmed Paşa, devlet ve saltanatın onlarla ve onlardan toplanan vergilerle olabileceğini; vergi veren halkın ise dağılmayıp çoğalmalarının daima onları korumakla mümkün olduğunu eklemekte ve mutlaka zalimlerin zulmünün onlara uzanmasının engellenmesini tekrarlamaktadır. Fakat, halka fazla yüz verilerek yüze çıkarılmasını da doğru bulmayan müellif, giyim ve kuşamda sipahiler gibi süslenip gösteriş yapmalarına izin verilmemesini de ilave etmektedir. Reâyadan olup da yararlı işler yaparak timar sahibi olan veya ilmiye mesleğine geçen kimseler de dost ve akrabalarını korumaya kalkmamalıdır. Böylece kendisi askerî zümreye geçer, vergi vermekten kurtulur, fakat dost ve yakınları yine reâyadır, vergi vermekle mükelleftir. Reâyanın otuz yılda bir sayımı yapılmalı, ölenler ve hasta bulunanlar çıkartılmalı, defter dışı olanlar deftere kaydedilmeli, bu yeni defterler de *Defterhâne*'de özenle saklanmalıdır.

Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ'da önceki siyasetnâmelerdeki düsturların bazısı tekrarlanmaktadır. Devletin kurtuluşunun, ideal devir olarak gördükleri Kanunî Sultan Süleyman dönemine dönülmekle mümkün olacağı kanaatinde olan XVII. yüzyıl ıslahatçıları için bunun tabîi olduğu söylenmelidir. Nitekim Defterdar Mehmed Paşa da, eziyet ve zulümden kaçarak bir başka yere gidenlerin, o yerin âmiri tarafından yine eski yerlerine gönderilmelerini söylemekte, böylece memleketin harap olmayacağını eklemektedir. Müellif, idare edenlerle edilenler arasında sık sık denge kurmaya çalışmakta, yani reâyanın da, başlarındaki idarecilere uymasının yine ülke yararına olduğunu vurgulamaktadır¹⁰.

10. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* (Devlet Adamlarına Öğütler), nşr. Hüseyin Rağıp Uğural, Ankara 1969, s. 72-77

Osmanlı devletinde reâyayı, hükümdarın otoritesini temsil eden ve kendilerine askerî denilen zümrenin zulmünden korumak için XVI. yüzyıl ortalarından itibaren adaletnâme denilen fermanlar da çıkartılmıştır. Bu padişah fermanlarında devlet görevlilerinin vergi yolsuzluğu yapmamaları, halkı ezmemeleri, kadıların görevlerini kötüye kullanmamaları emredilmiştir. Böyle yapanların şiddetle cezalandırılmaları hükmü getirilmiştir. Toprak kadıları denilen gezici kadılar da sık sık teftiş gezilerine çıkararak reâyayı devlet memurlarının zulmünden korumaya çalışmışlardır.

Sonuç olarak, Osmanlı siyasetnâmelerinde reâya hukukunun ihlâli, İmparatorluğun çöküş sebeplerinin başında zikredilmiştir. Siyasetnâme türü eserlerin ortak noktaları şu başlıklar altında toplanabilir:

Reâya Allah'ın emanetidir. İyi yönetilmeli, her türlü zulüm ve baskıdan, özellikle aşırı vergilerden korunmalıdır.

Reâya ve arazi kayıtları sık sık kontrol edilmeli, böylece haksız vergilerin önü alınmalıdır.

Reâya zorla savaşa götürülmemeli, işiyle meşgul olmalı, böylece üretimin düşmesine meydan verilmemelidir.

Reâyaya adaletli davranılmalı. Özellikle devşirme sırasında haksız muamelelerden, başta rüşvet hastalığından muhafaza edilmelidir.

Vergi veren halk fakirleştirilmemeli, şehirlere göç önlenmeli, köyler harap bırakılmamalıdır.

İşler ehline verilmeli ve köylünün milletten efendisi olduğu unutulmamalıdır.